

ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΣΤΗ
Αναπλ. Καθηγήτρια
Παν/μιο Ιωαννίνων
egasti@cc.uoi.gr

Φ. Κ. ΠΟΛΥΜΕΡΑΚΗΣ
Επικ. Καθηγητής
Παν/μιο Ιωαννίνων
fpolymer@cc.uoi.gr

QUIDAM CORNELIUS: ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΠΡΟΣΛΗΨΗΣ ΤΟΥ ΤΑΚΙΤΟΥ¹

Abstract: This paper will focus on the issue of Tacitus' reception in Greece and especially on the acknowledged role of the translation in reception theory. Examining some sample passages from Petrocheilos' Greek translation and Woodman's English translation of Tacitus' *Annals* in comparison with the Latin text, we will try to outline some guiding principles contained in the translations themselves. Given the fact that Tacitus' syntax and style are a source of particular difficulty the various practices and choices adopted by these translators correspond to the aim of the translation and the target text readers to which it is addressed.

Η λατινική φράση του τίτλου, την οποία ο Κασσιόδωρος χρησιμοποιεί τον 6^ο μ.Χ. αιώνα αναφερόμενος στον Τάκιτο (*Variae* V, 2 quodam Cornelio), περιγράφει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την ιστο-

---

1. Ο Φ. Κ. Πολυμεράκης συνέγραψε το πρώτο τμήμα της μελέτης που αφορά την ιστορία της πρόσληψης του Τάκιτου και η Ε. Γκαστή συνέγραψε το δεύτερο μεταφρασεολογικό τμήμα της εργασίας· η τελική μορφή του άρθρου είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας των συγγραφέων. Για τις παραπομπές και τα παραθέματα από τον Τάκιτο χρησιμοποιήθηκαν η έκδοση του C. D. Fisher για τους *Annales* και για τις *Historiae* και η έκδοση του J. G. C. Anderson για τα *Opera minora* στη σειρά της Οξφόρδης (OCT). Είναι αυτονόητο ότι η μελέτη αυτή δεν αποσκοπεί σε μια ολοκληρωμένη προσέγγιση του θέματος της πρόσληψης και των μεταφραστικών δυσκολιών του Τάκιτου, αλλά απλώς θέτει κάποιους προβληματισμούς για περαιτέρω έρευνα όσον αφορά την επιβίωση και τις μεταφραστικές προσεγγίσεις του έργου του Τάκιτου κυρίως στην Ελλάδα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στο συνάδελφο Βασίλειο Παππά, Διδάκτορα Λατινικής Φιλολογίας του ΑΠΘ, για τις βιβλιογραφικές του επισημάνσεις σε ζητήματα πρόσληψης του Τάκιτου στην Ελλάδα. Επίσης ευχαριστούμε τον κ. Νίκο Πετρόχειλο, Ομότιμο Καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που πρόθυμα μας απέστειλε όλους τους τόμους της μετάφρασης των έργων του Τάκιτου, που εκπόνησε για το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET).

ρία της πρόσληψής του.² Παρόλο που ο Κασσιόδωρος χρησιμοποίησε τη *Γερμανία* του Τάκιτου, τον μνημονεύει ωστόσο απλώς ως «κάποιον Κορνήλιο», γεγονός που υποδηλώνει ότι η εικόνα του ιστορικού αυτή την εποχή θα πρέπει να ήταν πια πολύ αμυδρή. Μέχρι την Αναγέννηση και παρά τον ενθουσιασμό του Πλίνιου του Νεότερου για το έργο του φίλου του Τάκιτου (*Ep.* VII, 33 *Auguror, nec me fallit augurium, historias tuas immortales futuras*), η απήχησή του υπήρξε μικρή, καθώς τα χαρακτηριστικά του ύφους του, όπως η άκρα συντομία στη φράση που συχνά φτάνει ως την ασάφεια, δεν προσφέρονταν για τη χρήση του έργου του στην εκπαιδευτική πρακτική. Ακόμη και σύγχρονοί του συγγραφείς, όπως ο Πλούταρχος και ο Σουητώνιος, δεν παραπέμπουν στο έργο του, ενώ οι αναφορές των συγγραφέων της *Historia Augusta* δείχνουν ότι τα έργα του Τάκιτου δεν διαβάζονταν ευρέως ούτε εκτιμούνταν ιδιαίτερα. Εξάιρεση μάλλον αποτελούν ο 4^{ος} και ο 5^{ος} μ.Χ. αιώνας, εποχή κατά την οποία ο Τάκιτος φαίνεται πως βρήκε θαυμαστές μεταξύ των τελευταίων Ρωμαίων: αριστοκράτες με λόγια γούστα, ειδικά στη Γαλατία, απολάμβαναν τα κείμενα του ιστορικού χωρίς ωστόσο να εντρυφήσουν στη διδασκαλία του. Επίσης, ο Σουλπίκιος Σεβήρος και ο Ορόσιος τον αξιοποίησαν ευρύτατα (Momigliano 2006: 180). Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος, που υπήρξε ο πρώτος συνεχιστής του έργου του Τάκιτου, τον χρησιμοποίησε ως πρότυπο χωρίς όμως να αναφέρεται σε αυτόν ονομαστικά (Ulery 1986: 90-91). Η επιλογή της εκκίνησής του (το 96 μ.Χ.) δείχνει ότι θεωρεί τον εαυτό του διάδοχο του Τάκιτου απορρίπτοντας έμμεσα όλες τις λατινόγλωσσες ιστορίες που γράφτηκαν μετά από αυτόν ως δευτερεύουσες και αναξιόπιστες (Browning 1998: 998-999).

Οι σκοτεινοί αιώνες για τον Τάκιτο φαίνεται να είναι τα χρόνια από το 550 μέχρι το 800 μ.Χ., ενώ τον 9^ο αι. επανέρχεται στο προ-

---

2. Για την ιστορία της πρόσληψης του Τάκιτου στην Ευρώπη, που σε αδρές γραμμές παρουσιάζουμε σε αυτή την εισαγωγή, βασικές πηγές μας υπήρξαν το άρθρο του Ulery (1986), όπου και βιβλιογραφία στις σελίδες 98-99, και η εργασία του Momigliano (2006: 165-197). Σχετικά με την αντιμετώπιση του Κασσιόδωρου βλ. Ulery (1986: 91).

σκήνιο στη Γερμανία κυρίως για το λόγο ότι τόσο το εθνογραφικό έργο του *Germania* όσο και το υλικό για τη Γερμανία από τους *Annales* παρουσιάζουν ιδιαίτερο τοπικό ενδιαφέρον (Ulery 1986: 91).

Το πρώτο μισό του 15^{ου} αι. η φήμη του Τάκιτου απλώθηκε στην Ιταλία: ο Siccio Polenton χρησιμοποίησε το έργο του Τάκιτου ως πηγή ιστορικού υλικού, ενώ ο Flavio Biondo έκανε ευρεία χρήση του στο έργο του *Roma Instaurata*, όπως και ο Lorenzo Valla στις *Recriminatioes* και στις επιστολές του καθώς και ο Leon Battista Alberti στο *De re aedificatoria* (Ulery 1986: 93). Το ενδιαφέρον των ουμανιστών της Ιταλίας για το έργο του Τάκιτου συναρτάται και με την αναζήτηση χειρογράφων και την έκδοσή τους για ένα ευρύτερο κοινό. Στη διάδοση του έργου του Τάκιτου ιδιαίτερη υπήρξε η συμβολή της σχολιασμένης λατινικής έκδοσης του Justus Lipsius (1574), όπου ο σχολιασμός δεν είναι μόνο φιλολογικός αλλά και πολιτικός, γεγονός που τροφοδότησε τις πολιτικές αναγνώσεις του έργου του Τάκιτου (Ulery 1986: 95).³ Για τους συγχρόνους του ο Lipsius ήταν πράγματι ο άνθρωπος που ανακάλυψε τον Τάκιτο. Η μελέτη του ιστορικού ως πολιτικού στοχαστή εισήχθη στο Παρίσι από έναν εκπατρισμένο Ιταλό, τον Carolus Paschalius ή Carlo Pasquale. Και οι δύο εξέδωσαν υπομνήματα για τον Τάκιτο το 1581. Ο Lipsius μάλιστα εξέδωσε το 1589 και το έργο του *Politicorum libri VI*, όπου επωφελήθηκε ακόμη πιο πολύ από τον Τάκιτο ως πολιτικό στοχαστή. Παρόλο που όλοι οι μεταγενέστεροι «τακιτιστές»⁴ εμπνέονταν από το κύρος του Lipsius, για

---

3. Γενικά η ιστορία της πολιτικής αξιοποίησης του Τάκιτου συναρτάται με τις δημοκρατικές πεποιθήσεις του και «τη ριζωμένη στην ψυχή του αντιπάθεια για την απολυταρχία» (Rose 1980: 132). Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στη Γαλλία, όπου κατά τους χρόνους του Ναπολέοντα ο Τάκιτος θεωρούνταν επικίνδυνος και ανατρεπτικός συγγραφέας. Για την επίδραση του Τάκιτου στη σύγχρονη πολιτική ευρωπαϊκή σκέψη, κυρίως για τα χρόνια ανάμεσα στο 1530 και 1640 βλ. Gajda (2009).

4. Η χρήση του έργου του Τάκιτου στη σύγχρονη πολιτική και διπλωματία ονομάζεται «τακιτισμός» (tacitism). Πρόκειται για ένα πνευματικό ρεύμα που κυριάρχησε τον ύστερο 16^ο αι. και το πρώτο μισό του 17^{ου} αι. και περιγράφει την τάση να θεωρείται ο Τάκιτος ως αυθεντία σε ζητήματα πολιτικής σκέψης και πράξης. Για τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της τάσης βλ. Burke (1969)· Momigliano (2006: 166 κ.ε., κυρίως 185-187)· Martinez Bermejo (2010: 12-19).

το είδος της μελέτης τους και τη μορφή της παρουσίασης στηρίχθηκαν πιο άμεσα στον Paschalius (Momigliano 2006: 185-186).

Αυτή η πολιτική ανάγνωση του έργου του Τάκιτου σηματοδότησε μια σημαντική καμπή στην ιστορία της πρόσληψής του με μια σειρά από σχόλια, ανθολογίες πολιτικών αφορισμών και μεταφράσεις σε όλες τις εθνικές γλώσσες.⁵ Κατά την έκφραση του Momigliano μάλιστα τα υπομνήματα και οι διατριβές για τον Τάκιτο είναι αμέτρητα στην επόμενη εκατονταετία. Η μακιαβελλική Ιταλία πρωτοστατούσε στο κίνημα των «τακιτιστών» και ακολουθούσαν με τη σειρά η Ισπανία, η Γαλλία και η Γερμανία. Η Αγγλία συγκριτικά συνεισέφερε λίγα και η Ολλανδία επίσης δεν είχε σημαντική παρουσία σ' αυτή την παραγωγή (Momigliano 2006: 186-187). Μεταφραστικό ενδιαφέρον για τον Τάκιτο φαίνεται ότι υπήρξε τον 16^ο αιώνα και πριν από τη δημοσίευση των έργων του Lipsius και του Paschalius. Η πρώτη μετάφραση των *Annales* και των *Historiae* δημοσιεύτηκε ανώνυμα στη Βενετία το 1544, ενώ ακολούθησαν αυτές του Giorgio Dati (1563) και του Bernardo Davanzati (Φλωρεντία 1600).⁶ Η πρώτη γαλλική μετάφραση (*Annales I-VI*) ήταν αυτή του De La Planche (Παρίσι, περίπου 1545), ενώ στη Γερμανία το πρώτο έργο που μεταφράστηκε στα γερμανικά ήταν, όπως ήταν αναμενόμενο, η *Germania* (1526)⁷

---

5. Για τις αγγλικές μεταφράσεις ιστορικών έργων τον 17^ο και 18^ο αι. βλ. Winifrieth (2005). Βλ. επίσης Martinez Bermejo (2010:20-25), όπου υπάρχει ένας κατάλογος των μεταφράσεων του Τάκιτου που δημοσιεύθηκαν στην Ιταλία, Γαλλία, Αγγλία, Ισπανία, Ολλανδία, Γερμανία και Πορτογαλία.

6. Είναι γνωστό ότι στα τέλη του 16^{ου} αιώνα στη διαμάχη μεταξύ των Ιταλών και των Γάλλων για την ανωτερότητα της μιας ή της άλλης γλώσσας, ένα από τα κριτήρια ήταν και η ικανότητά τους να μεταφράσουν Τάκιτο. Ο Davanzati με τη μετάφρασή του θέλησε να απαντήσει σε κάποιο υποτιμητικό σχόλιο του Ερρίκου Στέφανου, υπερασπιζόμενος την ανωτερότητα της ιταλικής γλώσσας: προσπάθησε να αποδείξει ότι θα μπορούσε να γράψει στα ιταλικά με την ίδια λακωνικότητα που χαρακτήριζε τα λατινικά του Τάκιτου. Ο Davanzati κατάφερε όντως «να γράφει μικρές προτάσεις, αλλά τα ιταλικά παρέμειναν μια γλώσσα ατελεύτητων προτάσεων» (Momigliano 2006: 185).

7. Ο Κολακλίδης (1957-1958: 462) επισημαίνει ότι η *Germania* χρησιμοποιήθηκε από τους εθνικοσοσιαλιστές ως ιστορική βάση των ανθρωπολογικών τους θεωριών. Με την άνοδο των Ναζί στην εξουσία ο Τάκιτος, κυρίως επειδή υιοθέτησε

και ακολούθησε η μετάφραση των *Annales* και των *Historiae* (1535) από τον Micyllus (Ulery 1986: 96).

Κατά τα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αι. ο Τάκιτος μεταφράστηκε στην Αγγλία, όπου γρήγορα απέκτησε φανατικό κοινό.⁸ Η τάση να διαβάζεται ο Τάκιτος ως εκφραστής των δημοκρατικών πεποιθήσεων και η τάση να αναζητούνται στο έργο του πολιτικά και ηθικά μαθήματα⁹ εξηγεί το έντονο ενδιαφέρον του Thomas Jefferson και του James Madison για το έργο του ιστορικού μετά την αποχώρησή τους από την ενεργό πολιτική (Ulery 1986: 97).

Στην Ελλάδα το όνομα του ιστορικού (Tacitus = σιωπηλός) προοιωνίζεται την ιστορία της πρόσληψής του. Παρά τη βαρύνουσα θέση που είχε η Αρχαία Ελληνική και η Λατινική Γραμματεία στη γυμνασιακή παιδεία κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα στον ελληνικό χώρο, παρατηρούμε τη σχεδόν ολοκληρωτική απουσία του Τάκιτου από την ελληνική εκπαιδευτική παράδοση γεγονός που εξηγεί εν μέρει και την έλλειψη ενδιαφέροντος για παραγωγή μεταφρά-

---

την άποψη ότι οι γερμανικοί λαοί δεν έχουν μολυνθεί από επιμειξίες με άλλα έθνη και ότι η φυλή παραμένει μοναδική, καθαρή και διαφορετική από όλες τις άλλες (*Germ.* 4, 1 *Germaniae populos... propriam et sinceram et tantum sui similem gentem extitisse*), χρησιμοποιήθηκε ως αυθεντία στο θέμα της φυλετικής ανωτερότητας των Γερμανών σε σχέση με τους άλλους λαούς της Ευρώπης (Rives 2012: 58). Αυτός ο συσχετισμός του έργου *Germania* με τη ναζιστική ιδεολογία και το θέμα της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας των Γερμανών υπήρξε καθοριστικός για την πρόσληψη του έργου του ιστορικού μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και εξετάζεται λεπτομερώς από τον Lund (1995) & (1998) και τον Krebs (2011). Για μια ενύοπη επισκόπηση της πρόσληψης του έργου *Germania* βλ. Benario (1990).

8. Ο Τάκιτος είναι ο δημοφιλέστερος ιστορικός τον ύστερο 17^ο αι. στην Αγγλία και το έργο του εκτιμάται κυρίως για την ηθική και ρητορική του ποιότητα, την πυκνότητα και την αποτελεσματική διαγραφή των χαρακτήρων καθώς και για την κατανόηση των μηχανισμών των διεφθαρμένων πολιτικών συστημάτων. Βλ. σχετικά Hicks (2012: 569-570). Όπως επισημαίνει ο Martinez Bermejo (2010: 1) κατά τον 16^ο και 17^ο αι. τα έργα του Τάκιτου έγιναν best sellers στην Ευρώπη.

9. Μόλις τον 18^ο αι. η προσοχή μετατοπίστηκε από την ηθικολογική/πολιτική πλευρά του έργου του Τάκιτου στη γλώσσα, στο ύφος και στα προβλήματα παράδοσης του κειμένου (Ulery 1986: 96-97).

σεων του έργου του.¹⁰ Από την αναδρομή της πορείας των Λατινικών στη Ελληνική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση από την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830) έως σήμερα προκύπτει το συμπέρασμα πως, παρά το ότι η διδασκαλία του μαθήματος περιελάμβανε μελέτη πρωτότυπων αποσπασμάτων από αντιπροσωπευτικούς συγγραφείς όλων των γραμματειακών ειδών, η παρουσία του Τάκιτου είναι ισχνή και περιορισμένη χρονικά, ενώ το μόνο έργο του που εντάσσεται στη διδακτέα ύλη είναι ο βίος του Αγρικόλα. Ειδικότερα, ενώ στο Πρόγραμμα Μαθημάτων της Μεγάλης του Γένους Σχολής τα Λατινικά διδάσκονταν στις πέντε τάξεις συνολικά 19 ώρες (κατά τη μαρτυρία του Φιλόθεου Βρυέννιου στην έκθεσή του για τα σχολικά έτη 1867-1870) είναι χαρακτηριστική η απουσία του Τάκιτου και η προτίμηση στο Σαλλούστιο, ο οποίος διδασκόταν μαζί με τον Οβίδιο στη Β΄ Τάξη (τρεις φορές την εβδομάδα, συνολικά 4,5 ώρες).¹¹ Το ΑΠ του 1836 για το Γυμνάσιο προέβλεπε τη διδασκαλία του Τάκιτου στην Γ΄ και Δ΄ τάξη (Ζιώγα 2015: 29), ενώ σταδιακά η διδασκαλία του περιορίζεται στη Δ΄ τάξη του Γυμνασίου (ΦΕΚ 267/27.06.1884)¹². Μάλιστα, παρά την αύξηση στις ώρες διδασκαλίας των Λατινικών (16 ώρες σύμφωνα με το ΑΠ του 1897 – 12 ώρες σύμφωνα με το ΑΠ του 1884) ο έντονος γραμματικο-συντακτικός προσανατολισμός του μαθήματος έχει ως συνέπεια την εξάλειψη του Τάκιτου από τη διδακτέα ύλη και την προτίμηση καταλληλότερων κειμένων της λατινικής γραμματείας (Καίσαρας, Κικέρωνας, Λίβιος, Βιργίλιος, Οβίδιος) για την επίτευξη των διδακτικών στόχων (Ζιώγα 2015: 34-35, 38). Στα επόμενα χρόνια η συνεχιζόμενη υποβάθμιση του μαθήματος, ο περιορισμός της

---

10. Όπως επισημαίνει ο Νικήτας (2012: 105-107 σημ. 9, 10, 12, 13, 14,15) οι περισσότερες από τις μεταφράσεις που παράγονται αυτή την εποχή έχουν εκπαιδευτικό προσανατολισμό ακόμη και όσες προορίζονται για ένα ευρύτερο κοινό που έχει ενδιαφέρον για την κλασική γραμματεία.

11. Νικήτας (2012: 105 σημ. 9).

12. Βλ. Ζιώγα (2015: 31). Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι η διδακτέα ύλη από τον Τάκιτο περιορίζεται μόνο στο βίο του Αγρικόλα. Με αυτή τη διδακτική προτίμηση στο συγκεκριμένο έργο πρέπει να συσχετισθεί και το αντίστοιχο μεταφραστικό ενδιαφέρον για το έργο.

διδασκαλίας του και η απλοποίηση της ύλης δεν άφησαν κανένα περιθώριο στην επανένταξη του Τάκιτου στην προβλεπόμενη από τα ΑΠ διδακτέα ύλη.¹³

Αυτή η διδακτική πρακτική και η συνακόλουθη προτίμηση των ιστορικών έργων του Καίσαρα και του Σαλλούστιου ή των έργων του Κικέρωνα και του Βιργιλίου¹⁴ αντανακλάται και στο μικρό ενδιαφέρον για την εκπόνηση μεταφράσεων ή επιστημονικών μελετών για τον Τάκιτο.¹⁵ Για παράδειγμα στη διδακτορική διατριβή της Μπάνου-Τσιάμη (2003), η οποία επιχειρεί μια ιστορική ανασκόπηση της πορείας των λατινικών σπουδών και της λατινομάθειας στην Ελλάδα από το 1204 ως το 1980, στο τμήμα εκείνο που αφιερώνει στη σχετική εργογραφία από το 1800 μέχρι το 1980 καταγράφει για τον Τάκιτο μόνο έξι μεταφράσεις και οκτώ μελέτες (Μπάνου-Τσιάμη 2003: 149). Από την καταγραφή αυτή προκύπτει το συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον των μεταφραστών και μελετητών επικεντρώνεται πρωτίστως στο *Βίο του Αγρικόλα* και τη *Γερμανία*,¹⁶ ενώ για το μείζον έργο, τους *An-*

---

13. Τα στοιχεία που παρατίθενται εδώ αντλούνται από την ιδιαίτερα κατατοπιστική αναδρομή της πορείας των Λατινικών στην Ελληνική Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση που επιχειρεί η Ζιώγα (2012: 19-85) στη διδακτορική της διατριβή.

14. Για την εργογραφία τη σχετική με τον Κικέρωνα βλ. Μπάνου-Τσιάμη (2003: 107-111 μεταφράσεις, 112-115 μελέτες), για τον Βιργίλιο βλ. επίσης Μπάνου-Τσιάμη (2003: 154-157 μεταφράσεις, 157-160 μελέτες), ενώ για τον Καίσαρα και για τον Σαλλούστιο βλ. τις σελ. 101-102 και 144-145 της ίδιας μελέτης.

15. Στο χώρο της Ευρώπης στο διάστημα 1476-1792 η έρευνα στο χώρο των μεταφράσεων έδειξε πως από τις 274 μεταφράσεις 25 ιστορικών που εκπονήθηκαν ο Τάκιτος στατιστικά υπερέχει (28 μεταφράσεις σε σχέση με 21 του Σαλλούστιου και 18 του Καίσαρα). Βλ. σχετικά Martinez Bermejo (2010: 20).

16. Από τις έξι μεταφράσεις που καταγράφονται οι δύο αφορούν τη *Γερμανία* (του Φ. Ιωάννου το 1874 και του Ν. Λιβαδά το 1915) και οι τρεις τον *Αγρικόλα* (του Ν. Γεωργιάδη το 1884 ψηφιοποιημένη στη διεύθυνση: <http://publiclibs.ypepth.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=1>, του Ευστρ. Τσακαλώτου ψηφιοποιημένη στη δ/ση: <http://publiclibs.ypepth.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=1> και του Π. Κολακλίδη το 1961 που περιέχει μετάφραση και ανάλυση μόνο του λόγου του Calgacus). Να αναφέρουμε επίσης και τη μετάφραση του *Αγρικόλα* από τον Ν. Κυριακίδη (*Γαῖον Κορνηλίον Τακίτου Βίος Γναίου Ίουλίου Αγρικόλα*, Μετάφρασις ἐκ τοῦ Λατινικοῦ Ὑπὸ Ν. Κυριακίδου Ἐκδότης Γρηγόριος Λάμπρου Ἐν Ἀθήναις Βιβλιοπωλεῖον Γρηγορίου Λάμπρου 1894, Τυπογραφεῖον

nales, δεν υπάρχει ενδιαφέρον, με μόνη εξαίρεση τη μετάφραση του Α΄ βιβλίου από τον Ν. Κρίσπη (1901, *Τακίτου Χρονικῶν βιβλίον Α΄ ἐξελληνισθὲν μετὰ σημειώσεων*).

Η ιστορία της πρόσληψης του Τάκиту και μετά το 1980 δεν είναι πολύ διαφορετική. Εξακολουθεί το μεταφραστικό ενδιαφέρον να επικεντρώνεται στη *Γερμανία* και τον *Αγρικόλα*. Το 1981 στο περιοδικό *Εκρηβόλος* (τεύχη 8-9, καλοκαίρι-φθινόπωρο, σσ. 670-719) δημοσιεύεται η μετάφραση της *Germania* του λογοτέχνη και φιλόλογου Γ. Ιωάννου, ενώ το 2000 κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Παπαδήμα η μετάφραση του *Αγρικόλα* από τον Ευστράτιο Τσουρέα. Η μετάφραση του Τσουρέα που αυτοπροσδιορίζεται προγραμματικά στον υπότιτλο «για τους φοιτητές, καθηγητές και βιβλιόφιλους» αποσκοπεί κυρίως να καλύψει το μεταφραστικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία έργων της λατινικής γραμματείας και να εξυπηρετήσει τις διδακτικές ανάγκες στα Τμήματα Φιλολογίας των Ελληνικών Πανεπιστημίων.

Σε αυτή την πορεία της ελληνικής πρόσληψης του Τάκиту που σκιαγραφήσαμε με αδρές γραμμές σημαντική στιγμή είναι η εκδοτική πρωτοβουλία του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ) να αναθέσει τη μετάφραση του συνολικού έργου του Τάκиту στον Ομότιμο Καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Πετρόχειλο, ο οποίος ολοκλήρωσε το έργο αυτό το 2012-2013. Στην έκδοση αυτή, που περιλαμβάνει τέσσερις τόμους, η σειρά με την οποία εμφανίζονται τα έργα του Τάκиту είναι αντιστρόφως ανάλογη της χρονολογικής τους σειράς, καθώς προτιμήθηκε η χρονική ακολουθία που υπαγορεύει το ιστορικό περιεχόμενο των έργων. Ο πρώτος και δεύτερος τόμος (Αθήνα 2012) περιέχουν τα *Χρονικά (Annales)* που αποτελούν μια

Παρασκευᾶ Λεώνη). Η ίδια μονομέρεια παρατηρείται και στις οκτώ μελέτες που παρατίθενται από την Μπάνου-Τσιάμη, όπου σε μια μεταφραστική μελέτη που αφορά τα δύο προαναφερθέντα έργα προστίθεται και μία ακόμη για το έργο *Διάλογος περί ρητόρων* (πρόκειται για το βιβλίο του Γ. Θ. Παπαγεωργίου, *Κορινθίου Τακίτου: Περί τοῦ βίου τοῦ Ἰουλίου Αγρικόλα - Περί τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς χώρας τῶν Γερμανῶν - Διάλογος περί ρητόρων*, Ἐκδοτικὴ Ἑταιρία «Πυθία», Ἐν Αθήναις 1973.

ιστορική καταγραφή της περιόδου από το θάνατο του Αυγούστου (όπως δηλώνει και ο τίτλος *Ab excessu divi Augusti* που παραδίδεται στη χειρόγραφη παράδοση) μέχρι και το 68 μ.Χ. Ο τρίτος τόμος περιλαμβάνει τις *Ιστορίες (Historiae)*, όπου καταγράφονται τα γεγονότα της περιόδου 69-96 μ.Χ, δηλαδή της δυναστείας των Φλαβίων. Ο τέταρτος τόμος περιλαμβάνει τα *Opera minora*, δηλ. τα τρία μικρότερα έργα του ιστορικού,¹⁷ το έργο *Περί της ζωής του Ιουλίου Αγρικόλα (De vita Iulii Agricolae* ή *Agricola*), μια ιστορικοβιογραφική αφήγηση της σταδιοδρομίας του πεθερού του Τάκιτου, την εθνογραφική του μελέτη *Περί της καταγωγής και της χώρας των Γερμανών (De origine et situ Germanorum* ή *Germania*) και το έργο *Διάλογος περί ρητόρων (Dialogus de oratoribus)*, όπου καταγράφεται μια συζήτηση για την παρακμή της ρητορικής.¹⁸

Τα προβλήματα που παρουσιάζει η μετάφραση των λατινικών κλασικών κειμένων και ιδιαίτερα τις μεταφραστικές δυσκολίες που θέτουν τα έργα των Ρωμαίων ιστορικών έχει συζητήσει ο καθηγητής Πετρόχειλος σε μια ανακοίνωσή του στο Ζ΄ Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών με θέμα «Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία». Πέρα από τις αυτονόητες δυσκολίες μεταφοράς του λατινικού κειμένου στα νεοελληνικά, η μετάφραση του καθενός από τους Λατίνους ιστορικούς θέτει ειδικά προβλήματα στο με-

---

17. Τα ελάσσονα συγγράμματα του Τάκιτου είναι τελικά ελάσσονα όχι μόνο λόγω της έκτασής τους αλλά και γιατί, κατά τον Momigliano, απλώς υπαινίσσονται την ύπαρξη των πιο σοβαρών ιστορικών προβλημάτων. Ο *Αγρικόλας* είναι βιογραφία με εθνογραφικό και ιστορικό υπόβαθρο. Η *Γερμανία* είναι μια εθνογραφία με μήνυμα πολιτικό. Ο *Αγρικόλας* θα μπορούσε να εξελιχθεί σε μια μελέτη της επίδρασης του εκρωμαϊσμού στους αυτόχθονες της Βρετανίας. Η *Γερμανία* είναι δύναμις μια έρευνα για τις σχέσεις ελεύθερων Γερμανών και Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο *Διάλογος περί ρητόρων* χαράσσει το περίγραμμα μιας έρευνας για την αλληλεξάρτηση πολιτικής ελευθερίας και πνευματικών δραστηριοτήτων. Κανένα από αυτά τα θέματα ωστόσο δεν αναπτύχθηκε τελικά σε βάθος, ούτε πήρε μορφή κανονικής ιστορίας (Momigliano 2006: 171-172).

18. Το έργο μεταφράστηκε για τρίτη φορά στα ελληνικά (μετά τη μετάφραση του Παπαγεωργίου που παρατίθεται στην υποσημ. 16 και περιέχεται στις σσ. 63-101 και τη μετάφραση του Πετρόχειλου στον Δ΄ τόμο του έργου) από τον Γ. Κεντρωτή το 2017, ο οποίος συμπεριέλαβε εισαγωγή και σχόλια.

ταφραστή, που συναρτώνται με την απόδοση των υφολογικών ιδιαιτεροτήτων τους και όχι μόνο. Όπως επισημαίνει ο Πετρόχειλος, δεν διαφέρει μόνο το ύφος αλλά συχνά αυτό προσδιορίζεται από τους στόχους του ιστορικού και τις ιστορικές συνθήκες που επηρέασαν τη συγγραφή του συγκεκριμένου ιστορικού έργου (Πετρόχειλος 2003: 474). Παρά το γεγονός ότι ο Πετρόχειλος στη συγκεκριμένη ανακρίβωση επικεντρώνεται στη σύγκριση των μεταφραστικών δυσκολιών του Σαλλούστιου και του Σουητώνιου, τα θεωρητικά και μεθοδολογικά ζητήματα που θέτει αποτελούν τη βάση για να συζητήσουμε την ερμηνευτική και μεταφραστική προσέγγιση του Τάκιτου.

Για να αποτιμήσουμε την ερμηνευτική και μεταφραστική προσέγγιση του Πετρόχειλου δεν αρκεί να διερευνήσουμε κατά πόσο η μετάφρασή του μεταφέρει όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία του πρωτοτύπου αλλά είναι σημαντικό, στο βαθμό που μέτρο μιας καλής μετάφρασης είναι το να εκλαμβάνεται ως πρωτότυπο και όχι ως μεταφρασμένο κείμενο, να εκτιμήσουμε αν ικανοποιώντας αυτό το κριτήριο «διαβάζεται με ευκολία χάρη στον ρέοντα και προσεγμένο νεοελληνικό λόγο του μεταφραστή».¹⁹ Εξάλλου, εφόσον στην έκδοση του ΜΙΕΤ η ελληνική μετάφραση δεν συνοδεύεται και από το λατινικό κείμενο,²⁰ δεν εντέλλεται τη συνανάγνωσή τους και ως εκ τούτου διεκδικεί ευκολότερα την αυθυπαρξία της σε σχέση με το κείμενο-πηγή.

Οι κρίσεις για το ιστορικό ύφος του Τάκιτου και τις ιδιομορφίες του συμπυκνώνονται στη διατύπωση ότι «ήταν στριφνός και επιτηδευμένος» και «η γραφή του είναι οτιδήποτε άλλο εκτός από εύκολη». Η επιλογή συγκεκριμένου και ασυνήθιστου λεξιλογίου, το ασύνδετο σχήμα, η αποφυγή των ισορροπημένων φράσεων και ολοκληρωμένων περιόδων σε συνδυασμό με τη βραχυλογική διατύπωση θέτουν στον επίδοξο μεταφραστή μια σειρά από δυσκολίες που καλεί-

---

19. Μιχαλόπουλος (2015: 357).

20. Ο Ανδρέας Μιχαλόπουλος (2015: 356) στη σχετική βιβλιοκρισία του αναφέρει τις στερεότυπες εκδόσεις που χρησιμοποίησε ο Πετρόχειλος και επισημαίνει ότι το λατινικό κείμενο του έργου του Τάκιτου δεν ήταν δυνατόν να συμπεριληφθεί σε παράλληλη παράθεση για λόγους πρακτικούς και οικονομικούς.

ται να υπερβεί.²¹ Στο πλαίσιο της έρευνας της πρόσληψης του Τάκιτου στην Ελλάδα και με βάση την κοινή παραδοχή ότι είναι ένας δυσκολομετάφραστος συγγραφέας,²² θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις ιδιομορφίες του ύφους του και τα ποικίλα προβλήματα που αυτές θέτουν σε κάθε επίδοξο μεταφραστή.

Ο Woodman (2004: XXIII) στο εισαγωγικό του σημείωμα, όπου εκθέτει τους μεταφραστικούς του προβληματισμούς, αναφέρει πως μια αιτία δυσκολίας και σύγχυσης απορρέει από τον τρόπο απόδοσης των επίσημων τίτλων και της σχετικής ορολογίας. Για παράδειγμα, ο όρος Καίσαρ, τον οποίο έφερε ο Οκταβιανός από το 44 π.Χ. ως κληρονόμος του Ιουλίου Καίσαρα, χρησιμοποιήθηκε και για τους επόμενους αυτοκράτορες για να δηλώσει τη θέση ανωτερότητας. Ακόμη και ο Κλαύδιος που δεν ανήκει στην Ιουλία γενιά αποκαλείται συχνά Καίσαρ, όπως στο χωρίο που ακολουθεί: *ingressusque defensionem, commoto maiorem in modum Claudio, Messalinae quoque lacrimas excivit. quibus abluendis cubiculo egrediens monet Vitellium ne elabireum sineret: ipsa ad perniciem Poppaeae festinat, subditis qui terrore carceris ad voluntariam mortem propellerent, adeo ignaro Caesare ut paucos post dies epulantem apud se maritum eius Scipionem percontaretur cur sine uxore discubisset, atque ille functam fato responderet* (*Ann.* XI, 2)

Ο ίδιος τίτλος χρησιμοποιείται και για άλλα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, όπως για τον Γερμανικό, για παράδειγμα στα ακόλουθα χωρία: *Igitur Germanicus quattuor legiones, quinque auxiliarium milia et tumultuarias catervas Germanorum cis Rhenum colentium Caecinae tradit; ... dein tormentis sagittisque pulsus, temptatis frustra condicionibus pacis, cum quidam ad Germanicum perfugissent, reliqui omissis pagis vicisque in silvas disperguntur. Caesar in-*

---

21. Για τα χαρακτηριστικά του ιστορικού ύφους του Τάκιτου βλ. Goodyear (1998: 874).

22. Πβ. σημ. 6. Η μετάφραση συνιστά βασικό μηχανισμό και διάλογο πρόσληψης ενός συγγραφέα και συναρτάται με το εκάστοτε πλαίσιο και τις τάσεις της μεταφραστικής δραστηριότητας της κάθε εποχής. Βλ. σχετικά Hardwick (2012:37-42).

censo Mattio (id genti caput) aperta populatus vertit ad Rhenum (*Ann.* I, 56) και id ergo fas aviae interfetricem nepotis adspicere, adloqui, eripere senatui. quod pro omnibus civibus leges obtineant uni **Germanico** non contigisse. Vitellii et Veranii voce defletum **Caesarem**, ab imperatore et Augusta defensam Plancinam (*Ann.* III, 17).

Η πρακτική του Woodman είναι να διατηρεί το προσωνύμιο «Καίσαρ» ανεξάρτητα από το πρόσωπο στο οποίο αποδίδεται, με τον κίνδυνο να δημιουργηθεί σύγχυση στον αναγνώστη²³. Αντίθετα, ο Πετρούχειλος δεν μένει προσκολλημένος στη διατύπωση του πρωτοτύπου αλλά χάριν της σαφήνειας αντικαθιστά τον όρο «Καίσαρ» με το όνομα του προσώπου το οποίο προσδιορίζει ή με τον τίτλο «αυτοκράτορας» ή με κάποια αντωνυμία που παραπέμπει στο συγκεκριμένο πρόσωπο, θυσιάζοντας στη μεταγραφή και την ενδεχόμενη ιστορική, πολιτισμική ή συνειρμική φόρτιση που αυτός ο όρος μεταφέρει: στο πρώτο από τα σχολιαζόμενα χωρία η αναφορά στον Κλαύδιο γίνεται με τη διατύπωση «ενώ ο αυτοκράτορας είχε τέτοια άγνοια». Στο δεύτερο επαναλαμβάνεται το όνομα του Γερμανικού («ο Γερμανικός, αφού έκαψε το Μάττιο») ενώ στο τρίτο, το πρόσωπο για το οποίο γίνεται λόγος και είναι ο Γερμανικός δηλώνεται αντωνυμικά («μόνο στην περίπτωση του **Γερμανικού** δεν είχαν εφαρμοστεί αυτά που προέβλεπαν οι νόμοι... εκείνοι που τον θρηνούσαν ήταν ο Βιτέλλιος και ο Βεράνιος»).

Δυσκολίες παρουσιάζονται και στην απόδοση του τίτλου Augustus στην περίπτωση που ο μεταφραστής επιλέξει να αναπαραγάγει τον ετυμολογικό συσχετισμό που επιχειρεί ο Τάκιτος με το augere. Για παράδειγμα στο ακόλουθο χωρίο (*Ann.* II, 14 Nox eadem laetam Germanico quietem tulit, viditque se operatum et sanguine sacri respersa praetexta pulchriorem aliam manibus aviae **Augustae** acceperisse. **auctus** omine, addicentibus auspiciis, vocat contionem et quae sapientia provisa aptaque imminenti pugnae disserit) ο Woodman επιχειρώντας να αποδώσει στην αγγλική γλώσσα τις ερμηνευτικές προθέσεις που υποβόσκουν στο κείμενο του Τάκιτου καθώς και την

23. Ο ίδιος ο Woodman (2004:XXIII) αναφέρει «I have not attempted to avoid such confusion».

ηχητική αίσθηση του κειμένου-πηγής (**Augustae ... auctus**) επιλέγει μια «φωνηματική» μετάφραση²⁴: «The same night brought a welcome slumber to Germanicus: he saw himself performing ritual sacrifice and, his praetexta having become spattered with sacred blood, receiving another one, more beautiful, from the hands of his grandmother, **Augusta**. **Augmented** by the omen, and with the auspices' approval...» (Woodman 2004: 47). Αυτού του είδους η μετάφραση επιβάλλει την επιλογή του ρήματος «to augment» με την «αντικανονική», για τα δεδομένα της σύγχρονης αγγλικής γλώσσας, έννοια «to raise in estimation or dignity» ή «to exalt» που σύμφωνα με το *Oxford English Dictionary* σταμάτησε να χρησιμοποιείται στα μέσα του 17^{ου} αιώνα (Woodman 2004: XXIII σημ. 31).²⁵ Είναι αυτονόητο ότι τα λεξιλογικά δεδομένα της ελληνικής γλώσσας δεν επιτρέπουν σε καμιά περίπτωση την απόδοση της ετυμολογικής και ηχητικής συνάφειας των δύο όρων. Παρόμοια ετυμολογικά ή παρετυμολογικά σχόλια ενσωματώνει ο Τάκιτος όταν πρόκειται για κύρια ονόματα. Για παράδειγμα στο ακόλουθο χωρίο at *Agrippina ne malis tantum facinoribus notesceret veniam exilii pro Annaeo Seneca, simul praeturam impetrat, laetum in publicum rata ob claritudinem studiorum eius, utque Domitii pueritia tali magistro adolesceret et consiliis eiusdem ad spem dominationis uterentur* (*Ann.* XII, 8) το οικογενειακό όνομα του Νέρωνα (Domitius) συνδέεται με την άνοδό του στην εξουσία γεγονός που υπαγορεύει την επιλογή της λέξης *dominatio*. Ο συσχετισμός αυτός, ακόμη κι αν είναι παρετυμολογικός, αναδεικνύει τη «γενετική»-«φυσική» συγγένεια του Νέρωνα με την εξουσία και μεταφέρει την προσωπική αντίληψη του ιστορικού σχετικά με την εγγενή δυναστική του ροπή, όπως δηλώνει η ομοχημία *Domitius – dominatio* που εύκολα αναπαράγεται στην αγγλική μετάφραση.

Βέβαια, το μεγαλύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο μεταφραστής του Τάκιτου είναι η «ιδιότροπη και ιδιοσυγκρασιακή ιδιόγλωσ-

24. Για τον όρο φωνηματική μετάφραση βλ. Connolly (1998: 16).

25. Ένας παρόμοιος ετυμολογικός συσχετισμός υπάρχει και στους *Ann.* XII, 26 *augetur et Agrippina cognomento Augustae* που αποδίδεται από τον Woodman με τον ίδιο τρόπο: *Agrippina too was augmented with the nomenclature Augusta.*

σα»²⁶ του ιστορικού τόσο στο λεξιλογικό όσο και στο γραμματικο-συντακτικό επίπεδο. Πώς να αποδώσει κανείς το βασικό στοιχείο του ύφους του, την «ποικίλη βραχυλογία»²⁷ που συνίσταται στη συντομία, την πυκνότητα του λόγου και την επιγραμματικότητα; Το ασύνδετο, δηλαδή η παράθεση ομοειδών συντακτικών όρων και η παράλειψη συνδετικών μορίων μεταξύ τους, δημιουργεί ένα συμπυκνωμένο λόγο που απαιτεί την εγρήγορση του αναγνώστη στο να διερευνήσει τη συνάφεια της συντακτικής δόμησης με την ιστορική και πολιτική του ερμηνεία.²⁸ Η Ο'Gorman (2000:3-4) επισημαίνει ότι ο ιστορικός με όχημα τη σύνταξη τοποθετείται απέναντι στο γεγονός που περιγράφει: η τροπικότητα του αφηγητή (π.χ ο βαθμός βεβαιότητάς του για την αλήθεια αυτού που λέει)²⁹ εκφράζεται μέσω της μορφοσυντακτικής διαφοροποίησης στο ρόλο και τη λειτουργία των κύριων και εξαρτημένων προτάσεων. Συχνά, η σημασιολογική έμφαση τίθεται στη δευτερεύουσα πρόταση που, αν και υποτάσσεται στην κύρια, μεταφέρει το κύριο βάρος της σημασίας. Για παράδειγμα, στο χωρίο από τους *Ann.* II, 5 *Ceterum Tiberio haud ingratum accidit turbari res Orientis, ut ea specie Germanicum suetis legionibus abstraheret novisque provinciis impositum dolo simul et casibus obiectaret* η δευτερεύουσα πρόταση (ut ... obiectaret) έχει ιδιαίτερη πληροφοριακή αξία τόσο από αφηγηματική όσο και από ιστορική άποψη, καθώς με την πρόταξη της λέξης *species* προβάλλει τις προθέσεις του Τιβέριου: η πολιτική του δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα πρόσχημα για τους απώτερους στόχους του, γεγονός που βρίσκει τη μορφοσυντακτική της έκφραση στη δευτερεύουσα πρόταση. Δηλαδή, η συγκά-

---

26. Για τον όρο στα εισαγωγικά βλ. Κεντρωτή (2017: 25).

27. Βλ. σχετικά Κεντρωτή (2017: 16).

28. Η Ο'Gorman (2000: 1) σε ένα υποκεφάλαιο (Ο'Gorman 2000: 1-10) που φέρει τον εύγλωττο τίτλο «sentence structure and Historical interpretation» επισημαίνει πως η ασυνήθης σύνταξη, η αποφυγή πολύχρηστων λέξεων και η δημιουργία νέων λεκτικών σημείων αποτελούν το όχημα της πολιτικής ερμηνείας που προωθεί ο Τάκιτος.

29. Η Ο'Gorman(2000:3) χρησιμοποιεί τον όρο *modality* που αποδίδεται εύστοχα από τον όρο τροπικότητα, έτσι όπως ορίζεται από τους Κλαίρη-Μπαμπινιώτη (2005: 466 & 468).

λυση που εμπεριέχεται στις ενέργειες του Τιβέριου αντιστοιχεί στην επιλογή της σύνταξης (O’Gorman 2000: 4).

Η συστηματική χρήση του ασύνδετου και η βραχυλογική έκφραση, που συνιστούν το σημαντικότερο στοιχείο της τακιτιανής συγγραφικής ταυτότητας, δεν δημιουργούν πρόβλημα στην κατανόηση των γραφομένων αλλά δημιουργούν πρόβλημα στην απόδοσή τους (Syme 1958: 347). Με βάση την παραδοχή ότι η μορφή δεν μπορεί να χωριστεί από το περιεχόμενο και με δεδομένη την απόλυτη συνάφεια της φραστικής δομής και της πολιτικής-ιστορικής ερμηνείας, στην περίπτωση της μετάφρασης του έργου του Τάκιτου ο μεταφραστής αντιμετωπίζει ένα δίλημμα: να διατηρήσει τις συντακτικές ιδιορρυθμίες του Τάκιτου στη γλώσσα-στόχο μέσω της «μορφικής επανεκφοράς των σχημάτων λόγου και διανοίας» του λατινικού κειμένου ή να αποδώσει πιστά «το υλικό νόημα»³⁰ του κειμένου σε εύληπτη και ρέουσα γλώσσα διορθώνοντας τις ιδιορρυθμίες δυσκολίες του ρωμαίου ιστορικού και προσθέτοντας στο κείμενο εκείνους τους συνδέσμους –οι οποίοι απουσιάζουν από το λατινικό κείμενο– που εξειδικεύουν την αιτία, το σκοπό, τον τρόπο, το χρόνο.³¹

Ως κείμενο δοκιμής των παραπάνω προβληματισμών επιλέξαμε την εισαγωγική παράγραφο από τους *Annales*: *Vrbem Romam a principio reges habuere; libertatem et consulatum L. Brutus instituit. dictaturae ad tempus sumebantur; neque decemviralis potestas ultra biennium, neque tribunorum militum consulare ius diu valuit. non Cinnae, non Sullae longa dominatio; et Pompei Crassique potentia cito in Caesarem, Lepidi atque Antonii arma in Augustum cessere, qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit. sed veteris populi Romani prospera vel adversa claris scriptoribus memorata sunt; temporibusque Augusti dicendis non defuere decora ingenia, donec gliscente adulatione deterrerentur. Tiberii*

30. Για τη διατύπωση εντός των εισαγωγικών βλ. Κεντρωτή (2017: 49), ο οποίος θέτει ως κύριο στόχο της μετάφρασής του τη διατήρηση των ιδιάζόντων χαρακτηριστικών του τακιτιανού ύφους.

31. Αυτή είναι τάση του Ν. Πετρόχειλου, όπως την περιγράφει εύστοχα στη βιβλιοκρισία του ο Κοντός (2016: 142).

Gaique et Claudii ac Neronis res florentibus ipsis ob metum falsae, postquam occiderant recentibus odiis compositae sunt. inde consilium mihi pauca de Augusto et extrema tradere, mox Tiberii principatum et cetera, sine ira et studio, quorum causas procul habeo. Η ερμηνευτική και μεταφραστική προσέγγιση του χωρίου αυτού θα μας βοηθήσει να διερευνήσουμε τα θέματα μορφής και ύφους που θέτει το κείμενο του Τάκιτου. Αυτή η εισαγωγική παράγραφος αποτελείται από διαδοχικές σύντομες προτάσεις που υποβάλλουν και μια αντίστοιχη διάταξη των περιεχόμενων στοιχείων στη διάσταση του χρόνου. Η χρονογραφική ροπή του έργου δηλώνεται προγραμματικά με την έκφραση *a principio*. Συγχρόνως, υπάρχει διαφοροποίηση ως προς τη διάρκεια των τρόπων διακυβέρνησης της Ρώμης: *ad tempus* (ευκαιριακά, κατά καιρούς) συνέβαινε να επιβληθεί δικτατορία, η εξουσία των δεκαρχών δεν διήρκεσε *ultra biennium* (πάνω από δύο χρόνια), η υπατική εξουσία των χιλιάρχων δεν διατηρήθηκε πολύ (*neque diu*), ούτε η κυριαρχία του Κίνα ή του Σύλλα υπήρξε μακρά (*non longa*), η δε εξουσία του Πομπήιου και του Κράσσου πέρασε σύντομα (*cito*) στον Καίσαρα. Η μακρά περίοδος διακυβέρνησης της Ρώμης από βασιλείς³² δηλώνεται με τη διατύπωση *Vrbem Romam ... reges habuere*, όπου το ρήμα *habuere* υποδηλώνει και το μοναρχικό τρόπο άσκησης της εξουσίας που διαφοροποιείται στη συνέχεια. Η ροή των παρεχόμενων πληροφοριών σχετικά με τις μορφές εξουσίας και εκείνους που τις άσκησαν φαίνεται να είναι ισότιμη μέχρι την αναφορά του Αυγούστου, όπου η αναφορική πρόταση παρέχει μια σημαντική πληροφορία σχετικά με το αντικείμενο αναφοράς *Augustum*: ο Αυγούστος διαφοροποιείται από όλους τους προαναφερθέντες και οι πρόσθετες πληροφορίες που αφορούν την εξουσία του επιβραδύνουν την αφήγηση σηματοδοτώντας τη σταθερότητα του νέου καθεστώτος. Το εστιακό σημείο του ενδιαφέροντος φαίνεται να είναι οι διάφορες μορφές εξουσίας που χαρακτηρίζουν τις διάφορες φάσεις της ιστορίας του ρωμαϊκού πολιτεύματος: *potestas, ius, dominatio, potentia, arma, imperium*. Η χρήση διαφορετικών όρων υποδεικνύει την

---

32. Ο Mellor (2011: 94) αναφέρει ότι τα 250 χρόνια μοναρχίας (753-509 π.Χ.) δίνονται με ιδιαίτερη συντομία.

ποιοτική διαφορά αυτών των μορφών άσκησης της εξουσίας κατά τη μακρά ιστορία της Ρώμης, γεγονός που πρέπει να αποδοθεί και στη μετάφρασή τους. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Ο'Gorman (2000: 8) κάτω από τα διαφορετικά ονόματα αναδεικνύεται το βασικό διακύβευμα, που είναι η απόκτηση της δύναμης με οποιαδήποτε μορφή.³³ Ο Πετρόχειλος, ακριβώς επειδή κατανοεί αυτό το βασικό διακύβευμα της πολιτικής ιστορίας της Ρώμης αποδίδει όλους τους συνώνυμους όρους με τη λέξη «εξουσία».

Συνεπώς, ο Τάκιτος με αυτό το φαινομενικά άχρωμο χρονικό της πολιτικής ιστορίας της Ρώμης καλεί τον αναγνώστη να αξιολογήσει τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κάθε φάσης και να αναρωτηθεί τι σήμαινε σε πολιτικό επίπεδο αυτό που έκανε ο Αύγουστος *qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit*. Ποιο πρόσημο θα δοθεί στη φράση με την απόδοσή της; Η έμφαση θα τεθεί, όπως φαίνεται στη μετάφραση του Woodman,³⁴ στο γεγονός ότι ο Αύγουστος συγκέντρωσε στο πρόσωπό του όλες τις εξουσίες (*qui cuncta... accepit / Augustus, who with the name of princeps took everything, exhausted as it now was by civil dissensions, under his*

---

33. Η Ο'Gorman (2000: 8) θεωρεί πως οι συνώνυμοι όροι αναδεικνύουν μια αληθινή σχέση ανάμεσα σε αυτές τις διαφορετικές όψεις του άρχειν.

34. Βλ. Woodman (2004: 1) ο οποίος μεταφράζει το χωρίο ως εξής: *The City of Rome from its inception was held by kings; freedom and the consulship were established by L. Brutus. Dictatorships were taken up only on occasion, and neither did decemviral power remain in effect beyond two years, nor the military tribunes' consular prerogative for long. Not for Cinna nor for Sulla was there lengthy domination, and the powerfulness of Pompeius and Crassus passed quickly to Caesar, the armies of Lepidus and Antonius to Augustus, who with the name of princeps took everything, exhausted as it now was by civil dissensions, under his command. The Roman people of old, however, had their successes and adversities recalled by brilliant writers; and to tell of Augustus' times there was no dearth of deserving talents, until they were deterred by swelling sycophancy. The affairs of Tiberius and Gaius, as of Claudius and Nero, were falsified through dread while the men themselves flourished, and composed with hatred fresh after their fall. Hence my plan is the transmission of a mere few things about Augustus and of his final period, then of Tiberius' principate and the remainder—without anger and partiality, any reasons for which I keep at a distance.*

command). Τοποθετώντας τη φράση *discordiis civilibus fessa* (= exhausted as it now was by civil dissensions) ανάμεσα σε κόμματα, η έμφαση τίθεται στο *took everything under his command*, δηλαδή στον απολυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης από τον Αύγουστο. Με αυτόν τον τρόπο ο Woodman αναδεικνύει τις ερμηνευτικές προθέσεις του Τάκιτου στο ζήτημα της κατανόησης του παρελθόντος, που υπερβαίνουν τη χρονολογική προσέγγιση,³⁵ και προδιαθέτει τον αναγνώστη για μια αρνητική πρόσληψη της εξουσίας του Αυγούστου. Αντίθετα, στη μετάφραση του Πετρόχειλου, παρά το ότι η συγκεντρωτική τάση του Αυγούστου τονίζεται, προβάλλει περισσότερο η θετική πλευρά της καθώς υπό την εξουσία του τίθεται τέρμα στις εμφύλιες διαμάχες («ενώ ο Λέπιδος και ο Αντώνιος παρέδωσαν τα όπλα τους στον Αύγουστο, ο οποίος, ως αυτοκράτωρ, συγκέντρωσε υπό την εξουσία του έναν κόσμο εξαντλημένο από τους εμφυλίους πολέμους»).

Ο τρόπος που περιγράφει ο Τάκιτος τη μετάβαση στο καθεστώς του Αυγούστου διαφοροποιείται σε σχέση με τις άλλες μορφές εξουσίας, οι οποίες έχουν συγκεκριμένη χρονική διάρκεια σε αντίθεση με την εγκαθίδρυση του μόνιμου και κληρονομικού αυτοκρατορικού θεσμού από τον Αύγουστο (Mellor 2011: 94). Στις σχεδόν τέσσερις δεκαετίες της διακυβέρνησης από τον Αύγουστο, ο Τάκιτος αφιερώνει ελάχιστες πυκνές παραγράφους που περιλαμβάνουν μια σημαντική κρίση για το καθεστώς του Αυγούστου: *Postquam Bruto et Cassio caesis nulla iam publica arma, Pompeius apud Siciliam oppressus exutoque Lepido, interfecto Antonio ne Iulianis quidem partibus nisi Caesar dux reliquus, posito triumviri nomine consulem se ferens et ad tuendam plebem tribunicio iure contentum, ubi militem donis, populum annona, cunctos dulcedine otii pellexit, insurgere paulatim, munia senatus magistratuum legum in se trahere, nullo adversante, cum ferocissimi per acies aut proscriptione cecidissent, ceteri nobilium, quanto quis servitio promptior, opibus et honoribus extollerentur ac novis ex rebus aucti tuta et praesentia quam vetera et periculosa mallent. neque provinciae illum rerum statum abnuebant, suspecto senatus populique imperio ob certamina potentium et avaritiam mag-*

35. Βλ. σχετικά την ανάλυση της O’Gorman (2000: 9).

istratum, invalido legum auxilio quae vi ambitu postremo pecunia turbabantur (*Ann.* I, 2). Ο τρόπος με τον οποίο ο Αύγουστος σταδιακά συγκέντρωσε όλες τις εξουσίες στο πρόσωπό του περιγράφεται έτσι ώστε ο αναγνώστης να κατανοήσει το κρυμμένο νόημα του κειμένου: η διατήρηση των δημοκρατικών θεσμών είναι φαινομενική ενώ ο απώτερος πολιτικός στόχος του Αυγούστου είναι η κατάργηση όλων εκείνων των ελευθεριών που συνιστούν τη βάση της *libertas*. Η έλλειψη αντιπάλων που δηλώνεται με τις μετοχές *caesis*, *oppressus*, *exuto*, *interfecto* αφήνουν ελεύθερο το πεδίο στο μοναδικό εκπρόσωπο της Ιουλίας γενιάς να καταργήσει όλες τις πολιτικές ελευθερίες αξιοποιώντας το υπάρχον νομικό σύστημα: η σημαίνουσα φράση είναι η συνάφεια *tribunicio iure*, όπου επανέρχεται η λέξη *ius* που συνδέεται με το θεσμό της υπατείας που καθιέρωσε ο Βρούτος και αποτελεί βασική έκφραση της *libertas*, δηλαδή με το δημοκρατικό δικαίωμα να έχει κάποιος φωνή στο πολιτικό σύστημα με τη συμμετοχή του στα κοινά. Ωστόσο, αυτή η δημοκρατική ευαισθησία του Αυγούστου αναιρείται από τη διατύπωση *consulem se ferens* και *munia senatus magistratum legum in se trahere* όπου αναδεικνύεται η ιδιοτέλεια του Αυγούστου και αποκαλύπτεται το πολιτικό του σχέδιο της συγκέντρωσης όλων των εξουσιών στο πρόσωπό του (*se ferens*, *in se*).

Ιδιαίτερα αποκαλυπτική των προθέσεων του είναι και η φράση *ubi militem donis, populum annona, cunctos dulcedine otii pellexit*, όπου η προσπάθεια του Αυγούστου να προσεταιριστεί το στρατό με δώρα, το λαό με διανομές σίτου και το σύνολο των πολιτών με τις απολαύσεις της ειρηνικής ζωής φαίνεται να σχολιάζεται αρνητικά, αφού το *pellexit* προσδίδει στις ενέργειες του Αυγούστου το χαρακτήρα μιας πράξης σαγηνευτικής επιβολής με άσκηση σεξουαλικής βίας (Mellor 2011: 95). Το αποκορύφωμα είναι η αναφορά στην οικειοθελή δουλεία των αριστοκρατών, οι οποίοι διαπίστωσαν ότι αυτός ήταν ο ευκολότερος τρόπος για πλουτισμό και αξιώματα. Η διαδικασία εγκαθίδρυσης ενός δεσποτικού καθεστώτος δίνεται στην περίοδο *Postquam... mallent* και παρουσιάζεται ως μια αδιάσπαστη σταδιακή πορεία (*insurgere paulatim*) που περιλαμβάνει μια σειρά από προσεκτικές κινήσεις του Αυγούστου που οδηγούν στη συγκέντρωση της δύναμης στο πρόσωπό του και περιέχει δύο συμπληρωματικές τρο-

πές, τις κινήσεις του Αυγούστου και την έλλειψη αντίστασης από τους υπόλοιπους (*nullo adversante*).

Είναι αδύνατον σε οποιαδήποτε μετάφραση να διατηρηθεί αυτή η αδιάσπαστη πορεία που μεταφέρει ο συντακτικός ρυθμός του λατινικού κειμένου με την απόδοση της περιόδου αυτής με έναν μακροπερίοδο λόγο που θα παραβιάζει τις συντακτικές δομές της γλώσσας της μεταγραφής. Αυτή η οργάνωση των συντακτικών μικροστοιχείων αναδιατάσσεται στην αναλυτική μετάφραση του Πετρόχειλου, γιατί ο στόχος του μεταφραστή είναι να προκύψει ένα σαφές νεοελληνικό κείμενο, που να διευκολύνει την απρόσκοπτη πρόσληψη του περιεχομένου. Αυτό δεν θα ήταν δυνατόν, αν κάποιος προέβαινε σε έναν μηχανικό μεταγλωττισμό παρακολουθώντας την πλοκή και τη σύνταξη του λόγου του πρωτοτύπου. Συνεπώς, η συντακτική απομάκρυνση από το λατινικό κείμενο και η επιμήκυνσή του προκύπτει από την αδυναμία να διατηρηθεί η ισομετρία μορφής και περιεχομένου και, παρά το ότι συνιστά μια επιλογή που αλλοιώνει από μορφολογική άποψη το πρωτότυπο, αναπαράγει το περιεχόμενο του κειμένου με μια κυριολεκτική μετάφραση.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτει το συμπέρασμα πως ο τολμηρός λόγος του Τάκιτου συνιστά πρόκληση για κάθε μεταφραστή, καθώς τον θέτει ενώπιον ενός διλήμματος: να αποδώσει πρωτίτως «το υλικό νόημα» δίνοντας έμφαση στην κατανόηση των γραφομένων μετατρέποντας τον βραχυλογικό του τρόπο έκφρασης σε μια ισορροπημένη και αρμονικά συμμετρική διατύπωση ή με «την μορφική επανεκφορά των σχημάτων λόγου και διανοίας» να μεταφέρει την ποιητική του λατινικού κειμένου στη νεοελληνική γλώσσα (Κεντρωτής 2017: 49); Η μετάφραση του Πετρόχειλου ακολουθεί την τάση της εκλογίκευσης, καθώς ο μεταφραστής αναδιατάσσει τα στοιχεία του κειμένου και διευθετεί τη φράση «σύμφωνα με τις συμβάσεις και τις συνήθειες που διέπουν το σημασιολογικό, λεξιλογικό, μορφοσυντακτικό, πραγματολογικό και υφολογικό επίπεδο»³⁶ της γλώσσας

36. Ο Πετρόχειλος, πέρα από τα κατατοπιστικά σχόλια που παραθέτει στις σημειώσεις που βρίσκονται στο τέλος κάθε τόμου, κάποιες φορές επεξηγεί και τις μεταφραστικές του επιλογές. Δυστυχώς, τα σχόλια αυτά που θα έριχναν περισσότερο φως στη μεταφραστική πρακτική του Πετρόχειλου είναι σχετικά λίγα. Βλ. Μιχαλό-

προορισμού.³⁷ Ο βαθμός τροποποίησης του πρωτοτύπου συναρτάται με το μεταφραστικό σκοπό και η μετάφραση του Πετρόχειλου πρέπει να κριθεί με βάση τα κριτήρια που καθοδηγούν το μεταφραστή, που είναι ο δέκτης/αναγνώστης του μεταφράσματος. Σε αυτή τη λογική ο μεταφραστής αντικαθιστώντας τις συντακτικές δομές του πρωτοτύπου με άλλες πιο λειτουργικές στη γλώσσα άφιξης και με την παράλληλη επιμήκυνση του κειμένου διασαφηνίζει το περιεχόμενό του και επιτυγχάνει τον επικοινωνιακό του στόχο.³⁸ Η διαφορετική δόμη-

---

πουλος (2015: 357 σημ. 13). Ένα παράδειγμα μετατόπισης που ερμηνεύεται με βάση το σημασιολογικό-λεξιλογικό-πραγματολογικό και υφολογικό επίπεδο απαντά στο κεφάλαιο III, 4 από το έργο του Τάκιτου *Διάλογος περί ρητόρων* ('Adeo te tragoediae istae non satiant,' inquit Aper 'quo minus omissis orationum et causarum studiis omne tempus modo circa Medeam, ecce nunc circa Thyestem consumas, cum te tot amicorum causae, tot coloniarum et municipiorum clientelae in forum vocent, quibus vix suffeceris, etiam si non novum tibi ipse negotium importasses, ut Domitium et Catonem, id est nostras quoque historias et Romana nomina Graeculorum fabulis adgregares'). Ο Πετρόχειλος (2013, τ. Δ': 215-216), θεωρώντας ότι στο σημείο αυτό το επίθετο Graeculus δεν έχει έκδηλα αρνητική έννοια, επιλέγει να το απαλείψει και να μεταφράσει τη συνάφεια Graeculorum fabulis ως «ελληνικούς μύθους» και όχι «μύθους των Γραικύλων», γιατί η λέξη είναι κακόσημη ανεξάρτητα από τα συμφραζόμενά της. Ο Κεντρωτής (2017: 109) εξηγεί στο σχετικό σχόλιό του ότι, για να αμβλύνει τις απαξιωτικές εντυπώσεις που μεταφέρει ο όρος Γραικύλος, μεταφράζει «δίπλα στους μύθους των διάφορων Ελληνάκηδων». Βέβαια, τίθεται το ερώτημα πόσο λιγότερο απαξιωτικά ηχεί το «Ελληνάκηδων», αλλά σε κάθε περίπτωση θεωρώ ότι ο γενικότερος τόνος της παραγράφου μεταφέρει μια μάλλον αρνητική αποτίμηση της ενασχόλησης με την τραγωδία ή με την προσπάθεια να συνδυναστούν οι ελληνικοί μύθοι με τα ονόματα Ρωμαίων πολιτικών.

37. Για τη διατύπωση εντός των εισαγωγικών βλ. Μπατσαλιά-Συντελή (2001: 20). Ο Κοντός (2016: 142) παρατηρεί πως η γλώσσα της μετάφρασης είναι ρέουσα και το κείμενο εύληπτο επειδή ο μεταφραστής έχει διορθώσει τις ιδιόρρυθμες δυσκολίες του λατινικού κειμένου.

38. Οι βιβλιοκρισίες τονίζουν ακριβώς αυτό το προτέρημα της μετάφρασης του Πετρόχειλου. Ενδεικτικά αναφέρω τα εξής: Πριοβόλου (2014: 117) «ο μεταφραστής επιτυγχάνει... να αποδώσει χωρίς να προδώσει το κείμενο σε γλώσσα ζωντανή, που ρέει ευχάριστα από την αρχή μέχρι το τέλος της μετάφρασης». Κατσιμάνης (2014: 87) «Διατηρεί, λοιπόν, το μακροπερίοδο λόγο κάθε φορά που επιβάλλεται να το κάνει, χωρίς αυτό, βέβαια, να μειώνει στο ελάχιστο τη σαφήνεια και την αβίαστη ροή του μεταφρασμένου κειμένου». Νικολαΐδης (2013: 236) «Η μετάφραση του Πετρόχειλου... είναι σαφής, εύληπτη και ρέουσα σε στρωτά ελληνικά δια-

ση των πληροφοριών στη γλώσσα-στόχο πιθανόν να αλλοιώνει την «ποιητική»³⁹ του πρωτοτύπου αλλά τελικά το μετάφρασμα είναι ένα κείμενο που μεταφέρει το γνωστικό και πραγματολογικό επίπεδο των πληροφοριών χωρίς να είναι ένα «πλαδαρό και άρρυθμο απόγραφο»⁴⁰ του έργου του Τάκιτου. Εξάλλου, με την εκδοτική επιλογή της δημοσίευσης μόνο της μετάφρασης, το μετάφρασμα διεκδικεί τη θέση του πρωτογενούς κειμένου καθώς στέκει ως αυθύπαρκτο κείμενο στη γλώσσα υποδοχής,⁴¹ έξω και πέρα από κάθε σχέση με το πρωτότυπο.⁴² Στη μακρά περίοδο «της ελληνικής γραμματειακής πενίας»⁴³ η ζωντανή και εύληπτη μετάφραση του Πετρόχειλου, καθιστώντας το έργο του Ρωμαίου ιστορικού προσιτό σε ένα «ευρύ κοινό φοιτητών, μελετητών και φιλομαθών εραστών της ρωμαϊκής ιστορίας»⁴⁴ συνιστά μια αποφασιστική στιγμή στην ιστορία της πρόσληψής του στην Ελλάδα και δίνει φωνή στο «σιωπηλό» Τάκιτο.

βάζεται με άνεση και προκαλεί ευχαρίστηση». Ο Κατσιμάνης, μάλιστα, χρησιμοποιώντας στον τίτλο της βιβλιοκρισίας του τον όρο «εξελληνισμός» υποδηλώνει την τάση της μεταφραστικής οικείωσης που χαρακτηρίζει τη μετάφραση του Πετρόχειλου. Το ότι όλες οι βιβλιοκρισίες που αφορούν το μεταφραστικό εγχείρημα του Πετρόχειλου επισημαίνουν την υψηλής ποιότητας μετάφραση σε ρέοντα νεοελληνικό λόγο, αποδεικνύει πως η μετάφραση δεν αντιμετωπίζεται απλώς ως διαγλωσσική μόνο μεταφορά αλλά πρωτίστως ως διαπολιτισμική με βασικό της πρόταγμα τον επικοινωνιακό σκοπό. Για τη θεωρία του σκοπού των Reiss/Vermeer που καθορίζει τελικά τις μεταφραστικές αποφάσεις βλ. Μπατσαλιά-Συντελή (2001: 82-84).

39. Για τον όρο, όπως χρησιμοποιείται εδώ, βλ. Μπατσαλιά-Συντελή (2001: 129).

40. Για την έκφραση στα εισαγωγικά βλ. Δετζώρτζη (1984: 19)

41. Ο Νικολαΐδης (2013: 236) στη βιβλιοκρισία του παρατηρεί πως «στον βαθμό που κριτήριο και μέτρο μιας καλής μετάφρασης είναι το να εκλαμβάνεται αυθορμήτως ως πρωτότυπο και όχι ως μεταφρασμένο κείμενο, η μετάφραση του Πετρόχειλου φαίνεται να ικανοποιεί υποδειγματικά αυτό το κριτήριο».

42. Το μέτρο της αξίας μιας μετάφρασης πρέπει να αναζητηθεί ακριβώς σε αυτή την αυθύπαρκτη υπόστασή της. Βλ. σχετικά Μπατσαλιά-Συντελή (2001: 125).

43. Για τη μετάφραση ως βασικό αντίδοτο στην ελληνική γραμματειακή πενία βλ. Κεχαγιόγλου (1998: 50).

44. Μιχαλόπουλος (2015: 357).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, J. G. C. (1962= ¹1939 με διορθώσεις) *Cornelii Taciti opera minora*, Oxonii (OCT).
- Benario, H. W. (1990) «Tacitus ' *Germania* and Modern Germany», *ICS* 15: 163 – 175.
- Browning, R. (1998) «Ιστορία», στο E. J. Kenney - W. V. Clausen (εκδ.), *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Θ. Πίκουλα & Α. Σιδέρη-Τόλια, Αθήνα, 983-1011.
- Burke, P. (1969) «Tacitism», στο T.A. Dorey (ed.), *Tacitus*, London, 149-171.
- Connolly, D. (1998) «Λογοτεχνική μετάφραση: σε τι χρησιμεύει η θεωρία;», στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη, 13-23.
- Δετζώρτζης, Ν. (1984) «Το ποίημα του Paul Eluard “Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου”», στο *Τα κείμενα από γλώσσα σε γλώσσα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 7-44.
- Fisher, C. D. (1973= ¹1906) *Cornelii Taciti Annalium ab excessu Divi Augusti libri*, Oxonii (OCT).
- Fisher, C. D. (1962= ¹1911) *Cornelii Taciti Historiarum libri*, Oxonii (OCT).
- Gajda, A. (2009) «Tacitus and Political Thought in Early Modern Europe, c. 1530-c.1640», A. J. Woodman (ed.), *The Cambridge Companion to Tacitus*, Cambridge Univ. Pr., 253-268.
- Goodyear, F.R.D. (1998) «Ιστορία και Βιογραφία», στο E. J. Kenney - W. V. Clausen (εκδ.), *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Θ. Πίκουλα & Α. Σιδέρη-Τόλια, Αθήνα, 859-895.
- Hardwick, L. (2012) *Πρόσληψη. Ερευνητικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Ιωάννα Καραμάνου, Αθήνα.
- Hicks, Ph. (2012) «The Ancient Historians in Britain», D. Hopkins & Ch. Martindale (eds), *The Oxford History of Classical Reception in English Literature, vol.3 1660-1790*, Oxford, 569-592.
- Ζιώγα, Ιωάννα (2015) *Η Διδασκαλία των Λατινικών στη Μέση Εκπαίδευση*, Διδ. Δ. Θεσσαλονίκη (διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/35978>)
- Κατσιμάνης, Κ. (2014) «Ο “εξελληνισμός” του κορυφαίου Ρωμαίου ιστο-

- ρικού», *φιλολογική* 129: 86-88 (Βιβλιοκρισία).
- Κεντρωτής, Γ. (2017) *Τάκιτος. Διάλογος περί ρητόρων. Εισαγωγή – Μετάφραση -Σημειώσεις*, Αθήνα.
- Κεχαγιόγλου, Γ. (1998) «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: “Μεταδοτικές ή προδοτικές;” “Πιστές και άσχημες” – “Άπιστες και όμορφες;»», *Σύγκριση* 9: 44-70.
- Κλαίρης, Χ & Γ. Μπαμπινιώτης (2005) *Γραμματική της Νέας Ελληνικής Δομολειτουργική - Επικοινωνιακή*, Αθήνα
- Κολακλίδης, Π. (1957-1958) «Κορνήλιος Τάκιτος (γενικά χαρακτηριστικά)», *ΕΕΦΣΠΑ* 8: 462-467.
- Κοντός, Α. (2016) «Ο Τάκιτος του Νίκου Πετρόχειλου», *Φιλολόγος* 163: 141-143 (Βιβλιοκρισία).
- Krebs, C. (2011) *A Most Dangerous Book: Tacitus' Germania from the Roman Empire to the Third Reich*, New York .
- Lund, A. A. (1995) *Germanenideologie im Nationalsozialismus: Zur Rezeption der Germania des Tacitus im Dritten Reich*, Heidelberg .
- Lund, A. A. (1998) *Die ersten Germanen: Ethnizität und Ethnogenese*, Heidelberg.
- Martinez Bermejo, Saul (2010) *Translating Tacitus: the reception of Tacitus's works in the vernacular languages of Europe, 16th-17th centuries*, Pisa: Pisa University Press, (Doctoral dissertations 15).
- Mellor, R. (2011) *Tacitus' Annals. Oxford Approaches to Classical Literature*. Oxford/New York: Oxford Univ. Pr.
- Μιχαλόπουλος, Α. Ν. (2015), «Νίκος Πετρόχειλος, Λατίνοι ιστορικοί. Τάκιτος, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια, 4 τ., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2012-2013», *Ελληνικά* 65. 2: 355-358 (Βιβλιοκρισία).
- Momigliano, A. (2006) *Τα κλασικά θεμέλια της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, μτφρ. Στ. Θ. Κατσουλάκος – Μ. Κοκολάκης, Αθήνα.
- Μπάνου-Τσιάμη, Θεοδώρα (2003) *Έλληνες Λατινομαθείς Λόγιοι (1204-1980). Ιστορική Ανασκόπηση-Εργογραφία*, Διδ. Δ. Θεσσαλονίκη (διαθέσιμο στη διεύθυνση <http://hdl.handle.net/10442/hedi/14661>).
- Μπατσαλιά, Φ.-Κ. Συντελή (2001) *Περί μεταφράσεως. Σύγχρονες προσεγγίσεις*, Αθήνα.
- Νικήτας, Δ. (2012) «*Μύθοι πάνυ όφέλιμοι και τερπνοί*: η πρώτη δημόδης νεοελληνική μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου από τον Ιωάννη Μάκολα (1686)», στο: Δ. Ζ. Νικήτας (επιμ.), *Laus et Gratia. In memoriam Κωνσταντίνου Γρόλλιου*, Θεσσαλονίκη, 103-142.

- Νικολαΐδης, Α. (2013) «Νίκος Πετρόχειλος, *Τάκιτος, Χρονικά* (τ. Α' - Β'), *Ιστορίες* (τ. Γ'), *Αγρικόλας, Γερμανία, Διάλογος περί ρητόρων* (τ. Δ'). Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Αθήνα: MIET, 2012-13», *Αριάδνη* 19: 229-238 (Βιβλιοκρισία).
- Ο'Gorman, E. (2000) *Irony and Misreading in the Annals of Tacitus*, Cambridge.
- Πετρόχειλος, Ν. (2003) «Μεταφράζοντας τους Ρωμαίους ιστορικούς», στα *Πρακτικά του Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών με θέμα «Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία»*, Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002, Θεσσαλονίκη, 471-481.
- Πετρόχειλος, Ν. (2012-2013) *Λατίνοι ιστορικοί. Τάκιτος*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, 4 τ., Αθήνα: MIET
- Πριοβόλου, Σ. (2014) «Τάκιτος: Μετάφραση, εισγωγή, σχόλια Νίκου Πετρόχειλου, Εκδόσεις MIET, Αθήνα 2012, 2013», *Οδός Πανός*, Απρίλιος-Ιούνιος, 116-117 (Βιβλιοκρισία).
- Rives, J. B. (2012), «Germania», V. Emma Pagán (ed.) *A Companion to Tacitus*, Blackwell Companions to the Ancient World, 45-61.
- Rose, H.J. (1980) *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας. Τόμος Δεύτερος: Από την πεζογραφία του Αυγούστου ως τον Αυγουστίνο*, μτφρ. Κ. Χ. Γρόλλιος, Αθήνα: MIET
- Syme, R. (1958) *Tacitus*, Berkeley/Los Angeles.
- Ulery (Jr), R.W. (1986) «Cornelius Tacitus», *Catalogus Translationum et Commentariorum: Medieval and Renaissance Latin Translations and Commentaries: Annotated Lists and Guides, vol. VI*, F. E. Craanz, V. Brown, P. Oskar Kristeller (eds), The Catholic University of America Pr., Washington.
- Winnifrith, T. (2005) «Greek Historians-Latin Historians», St. Gillespie & D. Hopkins (eds), *The Oxford History of Literary translation in English, vol.3, 1660-1790*, Oxford, 272-290.
- Woodman, A.J. (2004) *Tacitus The Annals. Translated, with Introduction and Notes*, Indianapolis/ Cambridge.

